

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.38>

УДК 314.12 (477)

JEL CLASSIFICATION: J13

І.О. КУРИЛО

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: iryana.kurilo2017@gmail.com

НАРОДЖЕННЯ ДРУГИХ ТА ТРЕТІХ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ: РЕАЛЬНІ ТА УМОВНІ ПОКОЛІННЯ ЖІНОК

Мета роботи – виявлення закономірностей народжуваності других та третіх дітей в Україні у ретроспективі та сучасних її тенденцій на основі аналізу когортної й календарної народжуваності, в тому числі – у порівнянні з розвинутими європейськими країнами. За даними диференційованих когортних таблиць народжуваності (для поколінь жінок, які народилися з середини до останньої чверті ХХ сторіччя) досліджено зміни імовірностей народження других і третіх дітей, інтергенетичних інтервалів, накопичених чисел народжень за даними черговостями тощо. На цій основі визначено хронологічні рамки початку трансформації моделі народжуваності за черговістю народження в Україні, особливості динаміки когортної народжуваності за другою й третьою черговостями та її відмінності від такої у різних європейських країнах. Установлено, що частка жінок в Україні, які народили по двоє дітей, стала різко знижуватися починаючи з когорт 1960-х р. н., а тих, які народили трьох дітей – з поколінь жінок, які народились у 1950-х. Когорти українських жінок вирізняються високою імовірністю народження першої дитини та різким зниженням імовірності збільшення сім'ї при переході до наступних (других, третіх) народжень. В Україні у когорт жінок, народжених у 1955–1973 рр., вичерпана плідність за другою черговістю впала, в той час як в досліджених європейських країнах вона лишилась незмінною в умовах зміщення, у молодших когортах, частини других народжень у віковій групі після 35 років. Вичерпана плідність за третьою черговістю у когорт європейських жінок хоч і знизилась, однак наразі також є істотно вищою, ніж в Україні, і це перевищення формується за рахунок більш пізніх народжень третіх дітей. Здійснений аналіз динаміки народження других та третіх дітей у когортах в поєднанні з індикаторами для умовних поколінь за період з початку 1970-х до початку 2000-х рр. дав змогу виявити особливості кон'юнктурних коливань календарних показників народжуваності в Україні й детермінації їх відмінностей від когортних під впливом заходів сімейної й пронаталістської політики 1980-х років та кризових явищ у 1990-х. Охарактеризовано також зміни календарної народжуваності за другою й третьою черговостями за останні десятиріччя та окреслено деякі сучасні пріоритети сімейної політики в Україні.

Ключові слова: народжуваність, черговість народження, календарна та когортна народжуваність за другою й третьою черговістю народження, імовірність народження дитини, інтергенетичний інтервал, накопичені числа других та третіх народжень у когортах, середній вік матері при народженні другої та при народженні третьої дитини.

© КУРИЛО І.О. 2018

И.А. Курило

д-р экон. наук, проф.

Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

РОЖДЕНИЕ ВТОРЫХ И ТРЕТЬИХ ДЕТЕЙ В УКРАИНЕ: РЕАЛЬНЫЕ И УСЛОВНЫЕ ПОКОЛЕНИЯ ЖЕНЩИН

Цель работы – выявление закономерностей рождаемости вторых и третьих детей в Украине в ретроспективе и современных ее тенденций на основе анализа когортной и календарной рождаемости по соответствующим очередностям, в том числе – по сравнению с развитыми европейскими странами. По данным дифференцированных когортных таблиц рождаемости (для поколений женщин, родившихся с середины до последней четверти XX ст.) исследованы изменения вероятностей рождения вторых и третьих детей, интергенетических интервалов, накопленных чисел рождений по данным очередностям и т. п. На этой основе определены хронологические рамки начала трансформации модели рождаемости по очередности рождения в Украине, особенности динамики когортной рождаемости по второй и третьей очередности и ее отличия от таковой в разных европейских странах. Выявлено, что доля женщин в Украине, которые родили двоих детей, стала ощутимо снижаться начиная с когорт 1960-х г. р., а тех, которые родили троих детей – с поколений женщин, родившихся в 1950-х. Когорты украинских женщин отличаются высокой вероятностью рождения первого ребенка и резким снижением вероятности увеличения семьи при переходе к последующим (вторым, третьим) рождением. В Украине у когорт женщин, родившихся в 1955–1973 гг., исчерпанная плодовитость по второй очередности упала, в то время как в исследуемых европейских странах она осталась практически неизменной в условиях смещения, в младших когортах, части вторых рождений в возрастные группы после 35 лет. Исчерпанная плодовитость по третьей очередности у когорт женщин из европейских стран хотя и снизилась, однако ныне она существенно выше, чем в Украине, и это превышение также формируется за счет более поздних рождений третьих детей. Проведенный анализ динамики рождения вторых и третьих детей в когортах в сочетании с индикаторами для условных поколений за период с начала 1970-х до начала 2000-х гг. позволил выявить особенности конъюнктурных колебаний календарных показателей рождаемости в Украине и детерминации их отличий от когортных под влиянием мер семейной и пронаталистской политики 1980-х годов и последующих кризисных явлений в 1990-х. Охарактеризованы также изменения календарной рождаемости по второй и третьей очередности за последние десятилетия и намечены некоторые современные приоритеты семейной политики в Украине.

Ключевые слова: рождаемость, очередность рождения, календарная и когортная рождаемость по второй и третьей очередности рождения, вероятность рождения ребенка, интергенетический интервал, накопленные числа вторых и третьих рождений в когортах, средний возраст матери при рождении второго и при рождении третьего ребенка.

I.O. Kurylo

Dr. Sc. (Economics), Prof.

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

COHORT AND PERIOD FERTILITY BY SECOND AND THIRD BIRTH ORDERS IN UKRAINE

The paper aims to identify fertility patterns by the second and third birth orders in Ukraine, detecting its retrospective and current trends based on the analysis of cohort and calendar fertility in comparison with developed European countries. The study of the parity progression ratios, birth intervals, cumulative cohort fertility rates by the second and third birth orders is based on fertility cohort tables by birth orders (for female cohorts born from mid to last quarters of the 20th century). The analysis results permitted to develop the chronological framework of the fertility-pattern by birth orders in Ukraine and to determine the peculiarities of the cohort fertility by the second and third birth orders and its differences with European countries. The study establishes that the share

of women with two children in Ukraine has been decreasing starting with the 1960s cohorts, and for those with three children has been drastically declining starting with the 1950s cohorts. The cohorts of Ukrainian women are characterized by a high probability of the first birth and a brusque decrease in the likelihood of family growth associated with the next (second, third) births. Completed cohort fertility by the second birth order among the cohorts born between 1955 and 1973 has fallen in Ukraine while in observed European countries this indicator remains stable with a shift of the part of second births to the age group over 35. Completed fertility of the third order in the cohort of European women has declined, but it remains significantly higher than in Ukraine. This difference is due to late third births in European countries. The analysis of the dynamics of cohort fertility by the second and third birth orders in combination with period indicators for the period starting with 1970s to the beginning of the 2000s allowed to demonstrate the peculiarities of the period birth rates fluctuations and determine their differences from cohort rates influenced by the family policy and pronatalist measures of 1980s and by crisis phenomena of 1990s. The changes in the period fertility by second and third birth orders during the last decade are described and current priorities of the Ukrainian family policy are outlined.

Keywords: *fertility, birth order, period and cohort fertility by second and third birth orders, parity progression ratio, birth interval, cumulative cohort fertility rates by second and third birth orders, mean age at second birth, mean age at third birth.*

Постановка проблеми та обґрунтування її актуальності. Серед структурних характеристик народжуваності найбільш значущою в науково-практичному плані є черговість народження дитини, позаяк пронаталістська політика в країнах з сучасною низькою народжуваністю зрештою спрямована саме на досягнення змін в її структурі, насамперед – «на користь» новонароджених другої та третьої черговостей. Наразі й регіональна диференціація народжуваності між країнами європейського простору здебільшого пов'язана саме з відмінностями щодо частоти народження других та почасти третіх дітей.

Структура календарної народжуваності за черговістю народжень є чи не найбільш чутливою до зрушень в умовах життя (як позитивних, так і особливо негативних) та до певних радикальних заходів соціально-демографічної політики. Так, наприклад, в Україні у ході обвального падіння народжуваності в період трансформаційної кризи частка перших дітей серед новонароджених зросла з 1/2 (на межі 1980-х і 1990-х) до 3/5 (у 2001 р.), других – знизилась із понад 1/3 до 29 %; у 2006 р., вже після запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини, частка первістків стала близькою до 57 %, а других дітей – наблизилась до 1/3. У році максимальної досягнутої у поточному сторіччі народжуваності (2012) частка перших народжень знизилась до 48 %, других – перевищила 36 %. Останніми ж роками окреслились негативні реверсивні процеси в структурі народжуваності за черговістю народження, що відбуваються на тлі соціально-економічної й воєнно-політичної нестабільності в країні та таких змін у пронаталістській політиці, фінансовий «виграш» від яких отримали лише сім'ї, в яких народжуються первістки. Так, у 2014 р. одноразову допомогу при народженні дитини в Україні було підвищено за одночасного скасування раніше чинної диференціації її розміру за черговістю народження (відповідна норма діяла з 2008 р.), так що зросла допомога лише на первістків, а її розмір при народженні другої та особливо третьої й наступних дітей фактично скоротився.

Аналіз наявних досліджень. Незважаючи на інформативність характеристик народжуваності за черговістю народжень у плані «діагностики» результатів пронаталістської політики, формування у суспільстві тієї чи іншої моделі сім'ї, оцінки потреби в дітях та ступеня її задоволення, феномену відкладання народжень тощо, народжуваність за черговостями нині не так часто привертає увагу дослідників-демографів, як, скажімо, сучасний повіковий профіль народжуваності чи ж її поза-шлюбний компонент.

Сучасні демографічні розробки проблематики народжуваності та сімейної політики у зарубіжному європейському просторі пов'язані насамперед з іменами таких дослідників як В. Архангельський (V. Arkhangel'skiy), Дж. Бонгаатс (J. Bongaarts), С. Захаров (S. Zaharov), Д. Костова (D. Kostova), Р. Лестаре (R. Lesthaeghe), Я. Парадиш (J. Paradys), Б. Переллі-Харріс (B. Perelli-Harris), М. Потанкокова (M. Potančoková), Т. Соботка (T. Sobotka), В. Станкунене (V. Stankuniene), Л. Тулеймон (L. Toulemon), Т. Фрейка (T. Frejka) та ін., а в Україні – з роботами таких демографів як С. Аксьонова (S. Aksyonova), Б. Крімер (B. Krimer), З. Пальян (Z. Palyan), В. Стешенко (V. Steshenko).

Особливістю основного масиву поточних досліджень рівня та структури народжуваності є те, що вони ґрунтуються переважно на використанні показників, розрахованих для умовних поколінь жінок. Однак результатів аналізу, який спирається лише на індикатори умовного покоління, що акумулюють вплив умов та факторів конкретного календарного періоду, недостатньо для обґрунтованих висновків стосовно сталих змін у структурі народжуваності та особливо – щодо довготривалих ефектів пронаталістської політики.

Систематизовані дослідження народжуваності реальних поколінь на українських матеріалах здійснювала лише знана вітчизняна дослідниця В. Стешенко [1], однак питання про закономірності когортної народжуваності щодо окремих черговостей у цих роботах окремо не ставилось.

Динаміку народжуваності за черговостями народження (на календарних або й когортних даних) у низці публікацій зарубіжних дослідників розглянуто переважно у контексті загальних змін у моделі народжуваності, процесу «постарінання материнства», проблематики відкладання та «компенсації» народжень тощо [2–4]. Є такого роду дослідження і у вітчизняних демографів [5, 6].

В інших публікаціях на вітчизняних матеріалах було проаналізовано зміни в структурі народжуваності за черговостями [7, с. 108–122; 8], однак увагу на закономірностях народження дітей окремих черговостей (другої, третьої або наступних черговостей) не було акцентовано.

Недавніми є дослідження, в яких на соціологічних матеріалах розглянуто фактори, що впливають на імовірність народження другої дитини в європейських країнах [9] та перепони економічного характеру для відповідних дітородних орієнтацій та їх реалізації [10]. Проте вони радше зосереджені на чинниках та соціальній диференціації народжуваності за другою черговістю, аніж на виявленні власне демографічних її закономірностей. У цьому контексті варто згадати також роботу, присвячену оцінці впливу деяких соціально-демографічних факторів на інтенсивність народжуваності за першою й другою черговістю в Болгарії та Росії [11]. Однак у цілому наразі відчувається брак поглиблених демографічних досліджень (надто на вітчизняних матеріалах), присвячених народжуваності за певними черговістю, причому, з огляду на характер сучасних демографічних реалій та потреби формування демографічної політики, найбільш актуальними вони є саме стосовно дітей другої та третьої черговостей народження.

Метою даної роботи є виявлення закономірностей народжуваності других та третіх дітей в Україні у ретроспективі та сучасних її тенденцій на основі аналізу когортної й календарної народжуваності за відповідними черговістю, у тому числі – у порівнянні з розвинутими європейськими країнами. Такий поглиблений аналіз народження других і третіх дітей у когорт та умовних поколінь жінок на вітчизняних матеріалах та із врахуванням міжнародного контексту здійснюється вперше.

Базою для аналізу слугували статистичні дані про народжуваність для умовних поколінь (для календарних років) і реальних поколінь (за роком народження жінок) в Україні та деяких європейських країнах, що містяться в міжнародній Базі даних *Human Fertility Database*, яку підтримує Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка (Німеччина).

Виклад основного матеріалу. Вибіркові соціально-демографічні обстеження останніх десятиліть в Україні засвідчують, що для населення дітородного віку (в тому числі й молоді віком до 35 років) сім'я з двома дітьми залишається найбажанішим варіантом. Так, наприклад, майже половина (48 %) респондентів Всеукраїнського опитування «Молодь України – 2017» заявили, що планують або хотіли б мати двох дітей, при цьому серед жінок цей відсоток дещо вищий, ніж серед чоловіків (51 % проти 45 %) [12, с. 101–102]. Середнє бажане число дітей для сучасної української молоді і наразі трохи перевищує двоє дітей [13, с. 17–18]. Однак при цьому переважна більшість домогосподарств України, в яких проживають неповнолітні діти, представлена однодітними сім'ями: згідно з результатами обстежень умов життя домогосподарств України, у 2017 р. 3/4 сімей з дітьми є однодітними, дещо більше 1/5 мають двох дітей, незначна решта – трьох і більше дітей.

Навіть за превалювання орієнтації на дводітну сім'ю зважитись на народження другої дитини шлюбним парам в Україні зазвичай важче, аніж на народження первістка. Цю особливість дітородної поведінки підтверджують показники імовірності збільшення сім'ї на чергову дитину, які використовуються в когортному аналізі народжуваності. Наприклад, в усіх когортах жінок України, які народились після Другої світової війни і нині вже завершили дітородний період життя (жінки 1945–1963 років народження) імовірність народження першої дитини коливалась від 0,92 до 0,97, другої – від 0,65 до 0,72, третьої – від 0,26 до 0,30. Зазначимо, що у відповідних когортах жінок із північно- та західноєвропейських країн імовірності появи первістків та других дітей відрізняються між собою не так суттєво (при цьому імовірність народження першої дитини в цих країнах нижча ніж в Україні, а другої – вища, порівняно з українською), однак з переходом до третьої черговості імовірність збільшення сім'ї у них теж знижується доволі істотно. Так, наприклад, імовірність народження первістка у когортах шведських жінок, які народились у першій половині 1960-х років, становила у середньому 0,86, другої дитини – 0,84, а третьої – 0,40; для тих же когорт жінок із Нідерландів ці ймовірності становили 0,82; 0,80 та 0,36 відповідно.

Згідно з результатами когортного аналізу, в Україні з плином часу як імовірність збільшення однодітної сім'ї (тобто імовірність народження *другої* дитини), так і дводітної сім'ї (за рахунок народження *третьої* дитини) переважно зменшувалась. Максимальною імовірність народження другої дитини була саме у когортах жінок 1954–1957 рр. народження, мінімальною ж вона виявилась у тих, хто народився вже після 1962 р. Локальний мінімум ймовірності появи третьої дитини співпадає з таким щодо другого малюка, а максимум зафіксовано у поколінь жінок, народжених ще наприкінці війни. Більш систематизоване уявлення про динаміку згаданих імовірностей за період дітородної діяльності доступних для дослідження когорт жінок (1944–1963 р. н.) в Україні дають показники, наведені в табл. 1.

Скорочення інтергенетичних інтервалів з підвищенням дітності жінок є ще одним відображенням тієї особливості, згідно з якою малодітним (зокрема, однодітним) важче зважитись на народження другої (третьої) дитини, аніж середньо- та багатодітним сім'ям на народження дитини наступної черговості. Показово, що саме перший інтергенетичний інтервал (тобто період між народженням

Таблиця 1. Середні темпи зростання (+) / зниження (–) імовірностей народження дітей різних черговостей в послідовних когортах жінок 1944–1963 років народження в Україні, %

Когорти, р. н.	Черговість народження		
	перша	друга	третя
1944–1948	+2,0	–1,2	–3,9
1949–1956	–0,9	+0,6	–0,7
1957–1963	+0,0	–1,6	–2,2

Джерело: розрахунки за *Human Fertility Database (HFD)*.

першої й другої дитини), згідно з когортними таблицями народжуваності в Україні для всіх поколінь (починаючи з жінок 1944 р. народження і до народжених на початку 1970-х), є помітно більшим, ніж усі наступні. Так, наприклад, для жінок, які народились у 1973 р., по досягненні ними віку 40 років перший інтергенетичний інтервал становив майже 5,3 року, водночас інтервал між другими й третіми народженими ними до цього часу дітьми – 3 роки, наступний же інтергенетичний інтервал – 1,2 року тощо.

Тривалість інтергенетичних інтервалів в Україні можна визначити і за даними Мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств (МІКС–2012 р.) щодо розподілу пологів другої й вищих черговостей. Його результати підтверджують, що зі збільшенням черговості народження зменшується інтервал між попереднім і наступним народженням дітей. Так, медіанне число місяців із моменту попередніх пологів у випадках народження других та третіх дітей становило 66 місяців, а у випадках народження четвертих і наступних дітей було вдвічі меншим – 32 місяці [14, с. 101–102].

Згідно з авторськими розрахунками за когортними таблицями народжуваності, *вне-сок накопичених чисел народжених різних черговостей у вичерпану народжуваність* жінок різних когорт в Україні коливався у таких межах: для перших народжень – від 49,5 % (у жінок 1944 р. н.) до 55–56 % – у тих, які завершують дітородний період зараз (жінки 1965–1966 р. н.), для дітей *третьої черговості* – від майже 10 % до 7 % у вищезгаданих когортах відповідно, а щодо дітей *другої черговості* – від 33 % для жінок, народжених у середині 1960-х, до 36,5 % – для тих, хто народився у середині 1950-х рр.

Частка жінок, які до кінця дітородного віку народили у підсумку по двоє дітей, в Україні стало й доволі різко знижується починаючи з когорт 1960-х р. н., а тих, які народили трьох дітей – і помітно раніше, але не так швидко, як дводітних (рис. 1). Натомість в Україні у цих послідовних поколіннях жінок неперервно і доволі швидко, порівняно з іншими європейськими країнами, підвищувалась частка одnodітних. У цілому ж серед жінок, які народилися вже з початку 1960-х рр., багатодітність (навіть у вельми помірному варіанті – наявності трьох або більше дітей) стала зовсім нетиповою: в цих когортах багатодітною зрештою стала у середньому лише одна з кожних дев'яти або десяти жінок.

Всупереч розхожій думці про те, що традиційна сім'я з її начебто невід'ємною схильністю до багатодітності в Україні почала трансформуватися пізніше, ніж у розвинутих країнах Європи, насправді вже покоління українських жінок 1950-х р.н. вирізнялися з-поміж своїх ровесниць із різних європейських країн підвищеною часткою одnodітних жінок та значно нижчою тих, які стали багатодітними матерями. При цьому відмінності між Україною та обраними для порівняння європейськими країнами, зокрема щодо поширеності одnodітності, а також частки жінок з трьома дітьми (рис. 1) збільшувались із кожною наступною когортою жінок.

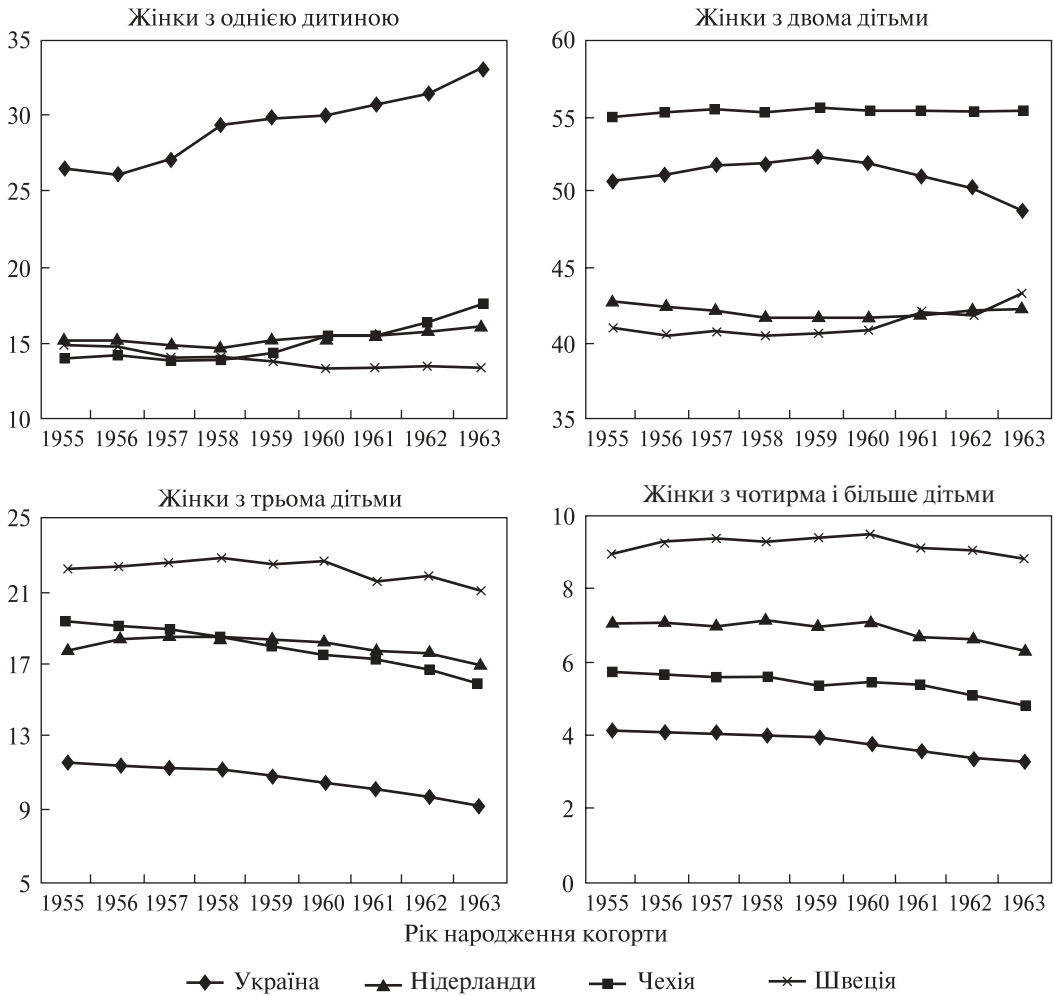

Рис. 1. Частка жінок, які народили різне число дітей за дітородний період життя, у когортах 1955–1963 р. н. в Україні та деяких інших європейських країнах, %.

Джерело: за даними HFD.

Близький до вичерпаної плідності показник накопиченого числа других дітей, народжених жінками до 40 років, засвідчує, що зниження частоти других народжень в Україні відбувалось і у наступних поколіннях – 1964–1973 років народження (рис. 2). Так, наприклад, накопичена народжуваність за другою черговістю до віку 30 років у поколінь, які народились в першій третині 1970-х років, є майже вповнину нижчою, ніж у жінок 1960 року народження. Співвідношення ж накопичених чисел других дітей до віку 40 років у жінок 1972–1973 р. н. з відповідним числом, досягнутим жінками 1960–1961 р. н., становило у середньому 65 %.

Як засвідчує порівняння вікових особливостей народжуваності других дітей у когортах жінок України й Швеції, у шведок, народжених після першої третини 1960-х років, теж має місце зниження накопиченої народжуваності за цією черговістю, але лиш у молодих вікових групах: переважно – до 30 років, а у поколіннях, народжених

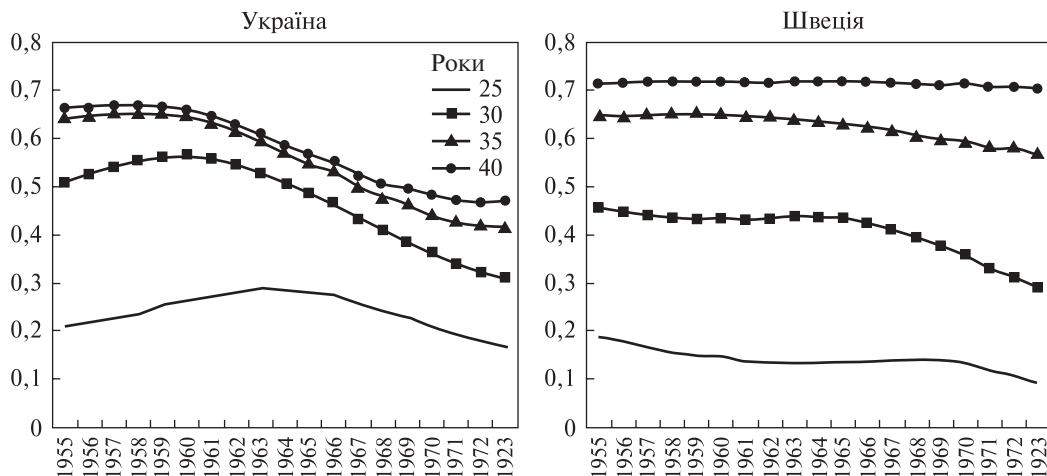

Рис. 2. Накопичені числа народжених других дітей до певного віку в жіночих поколіннях 1955–1973 р. н. в Україні та Швеції, дітей на жінку

Джерело: за даними HFD.

наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр. – до 35 років. Однак «підсумкова» когортна крива накопичених чисел народжень демонструє характерне для шведських жінок своєрідне «надолужування» народжень других дітей після 35 років, так що зрештою вичерпана плідність шведок за другою черговістю лишається практично незмінною для різних когорт жінок, народжених у 1955–1973 рр. У той же час в Україні вона впала, а розрив у відповідних когортних показниках з країнами північної (Швеція) та західної (Нідерланди) Європи відчутно збільшився. При цьому середній вік матері при народженні другої дитини (для народжень до віку 40 років) в останніх із досліджуваних нами когорт українських жінок становив 27,5–27,7 року, в Швеції він був на три роки вищим, у Нідерландах – більш ніж на 3,5 р. вищим. Показово, що перший інтергенетичний інтервал у когорт українських жінок 1972–1973 р. н. (пік дітородної активності яких припав на середину – другу половину 1990-х років) виявився у середньому вдвічі більшим, ніж у відповідних когортах жінок з досліджуваних європейських країн (Швеція, Нідерланди) і при цьому лише на третину більшим, ніж у когортах жінок Чехії¹.

Загальний довготривалий тренд скорочення щодо третіх народжень (за накопиченим числом дітей, народжених у когортах до 40 років), в Україні набув сталого характеру ще з початку 1950-х. Найістотнішим було падіння когортної народжуваності за третьою черговістю у молодому віці. Так, накопичена народжуваність за третьою черговістю до віку 30 років у покоління жінок, які народились у першій третині 1970-х років, виявилась вдвічі нижчою, ніж у жінок 1956–1957 р. н., майже таким (1,9 раза) є співвідношення показників для цих же когорт до віку 35 років. Накопичена ж народжуваність за третьою черговістю до 40 років у останніх когортах (1972–1973 р. н.) нижча за ту, яка зафіксована для жінок, народжених у середині 1950-х рр., у півтора рази, при цьому саме згадані останні когорти в Україні демонструють деяке підвищення вичерпаної плідності за рахунок третіх народжень у віці 35–40 років (рис. 3).

¹ Останні, очевидно, теж певної мірою відклали у цей календарний період народження дітей другої та третьої черговостей «до кращих часів».

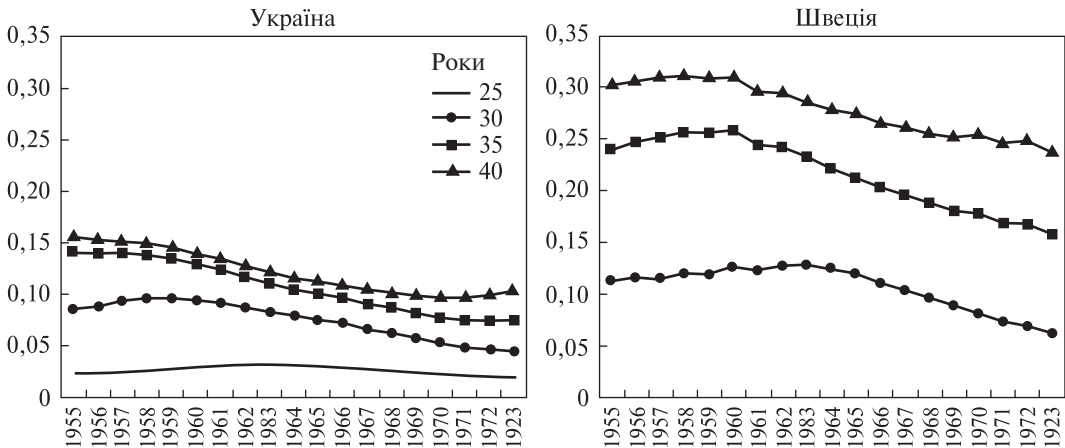

Рис. 3. Накопичені числа народжених третіх дітей до певного віку в поколіннях жінок 1944–1973 р. н. в Україні та Швеції, дітей на одну жінку

Джерело: за даними HFD.

За подібності основних рис динаміки когортної народжуваності за третьою черговістю в Україні та Швеції, відповідний рівень вичерпаної плідності шведок в когортах, які наразі завершують дітородний період, лишається істотно вищим, ніж українських жінок, причому це перевищення формується за рахунок порівняно пізніх народжень третіх дітей. Зрештою середній вік матері при народженні третьої дитини в когортах жінок Швеції та Нідерландів у середньому на 2–3 роки вищий, при цьому відповідний інтергенетичний інтервал майже вдвічі менший, ніж в Україні. Варто зазначити при цьому, що короткі інтервали між народженнями в Швеції зарубіжні дослідники пов'язують також зі специфікою сімейної політики (зокрема, термінами надання та високим рівнем оплати батьківської відпустки), за якої народження наступної дитини з незначним часовим лагом дає змогу практично уникнути зниження доходу в період між народженнями. Відповідний феномен навіть отримав влучну назву «премія за швидкість» (*speed-premium*) [15].

Аналіз динаміки когортної народжуваності за другими та третіми черговостями в нашій країні у поєднанні з відповідними календарними показниками за період з початку 1970-х до початку 2000-х років (рис. 4, 5) дає змогу виявити особливості кон'юнктурних коливань показників для умовного покоління й детермінації їх відмінностей від когортних тенденцій під впливом заходів сімейної й пронаталістської політики, екстраординарних суспільно-економічних подій тощо. Так, на динаміку згаданих показників за аналізований період як щодо других, так і третіх народжень суттєво вплинули, по-перше, заходи пронаталістської політики, запроваджені у першій половині 1980-х років, які зумовили кон'юнктурний підйом відповідних календарних кривих (рис. 4, 5) та, по-друге, умови кризи перехідного періоду, що супроводжувалась «обвалом» календарної народжуваності за суттєвого, однак не настільки різкого падіння когортної народжуваності за другою й третьою черговістю. Внаслідок цього посилилась дивергенція показників для реальних та умовних поколінь: когортні показники на доволі тривалий період істотно перевищили календарні (особливо щодо других народжень).

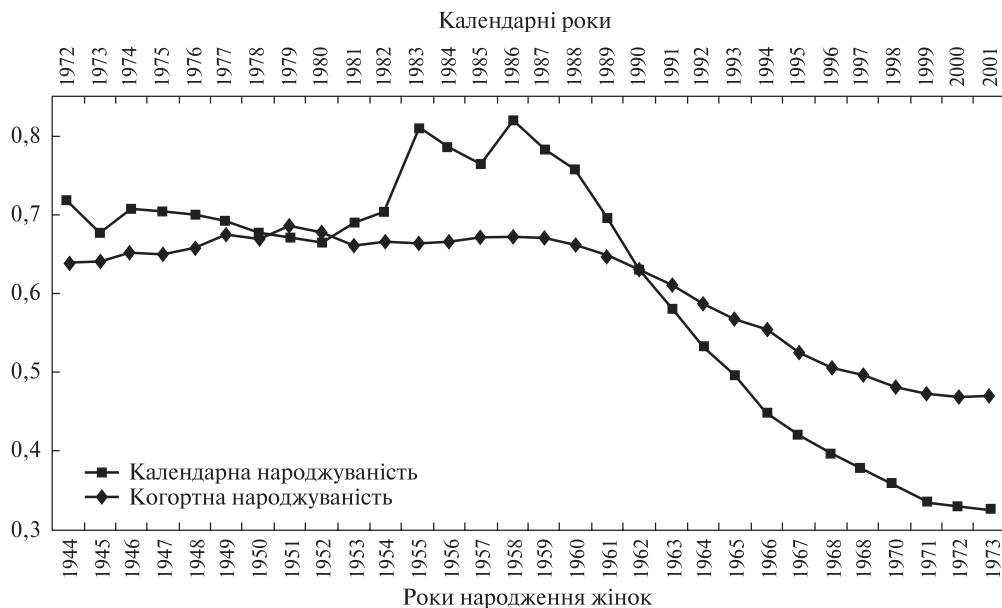

Рис. 4. Когортний показник сумарної народжуваності за другою черговістю у віці 40 років для жінок 1944–1973 р. н., з лагом в 28 років, показник сумарної народжуваності (другі діти) для умовних поколінь до віку 40 років, дітей

Джерело: за даними HFD.

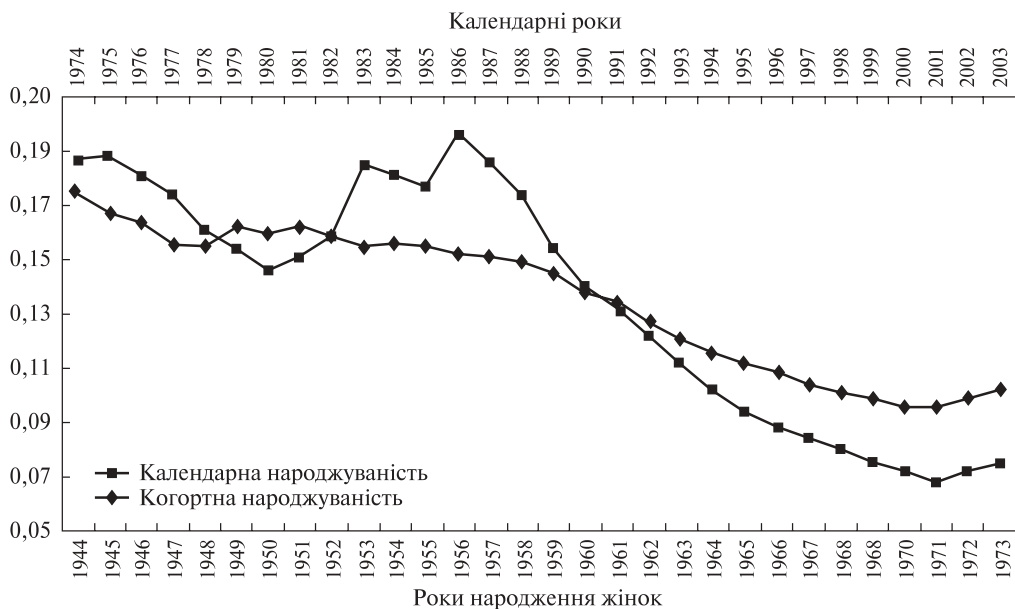

Рис. 5. Когортний показник сумарної народжуваності за третьою черговістю у віці 40 років для жінок 1944–1973 р. н., з лагом в 30 років, показник сумарної народжуваності (треті діти) для умовних поколінь до віку 40 років, дітей

Джерело: за даними HFD.

Співвідношення показників для послідовних когорт віддзеркалює ситуацію, за якої когорти молодших жінок у кризові 1990-ті могли відкласти народження других (або й третіх) дітей «до кращих часів» та при цьому частина старших жінок дітородного віку, які мали первістка, у цей період відмовилась від народження другої/третьої дитини².

У новому ж сторіччі відкладання народжень других-третьох дітей «поступилося місцем» підвищенню народжуваності за досліджуваними черговостями, котре позначилось на динаміці календарних індикаторів вже з початку 2000-х рр.. Це мало місце як в Україні, так і в інших країнах центральної й східної Європи, де в 1990-ті відбувся різкий спад дітородної активності під впливом кризових подій перехідного періоду (рис. 6).

У цілому ж, при порівняннях календарної народжуваності в Україні та інших європейських державах за тривалий період (понад 50 останніх років) насамперед привертають увагу: універсальність зниження сумарної народжуваності як за третьою, так і за другою черговістю народження; порівняно більш еволюційний характер динаміки календарної народжуваності за другою черговістю у розвинутіших країнах (Нідерланди, Швеція), ніж у Чехії й Україні, де значна амплітуда коливань відповідних показників пов'язана з періодичним впливом тих чи інших демополітичних заходів³, або ж кризових подій, до яких частота других народжень у цей історичний період виявилась найбільш «чутливою».

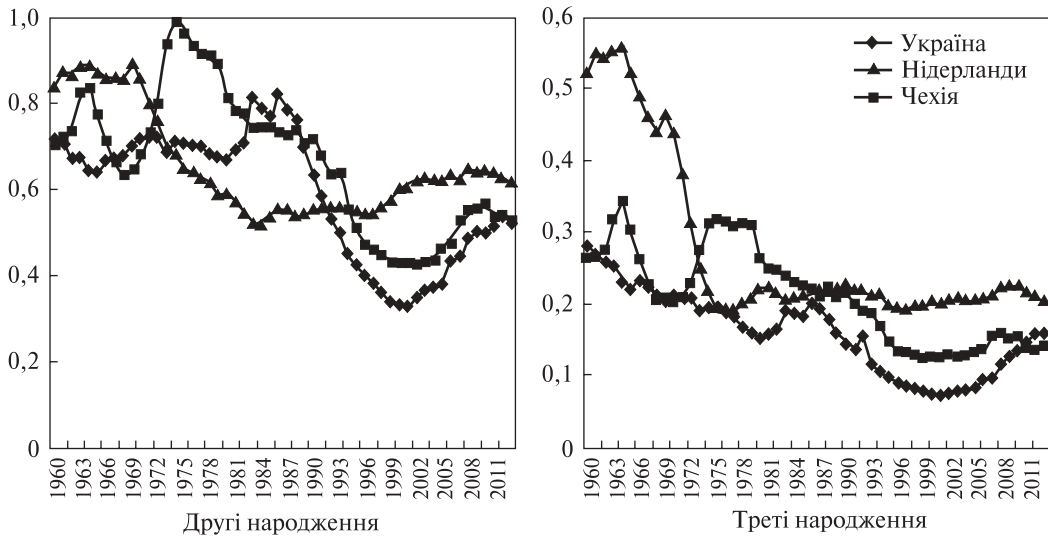

Рис. 6. Сумарні показники народжуваності за другою та третьою черговістю в умовних поколіннях жінок України, Нідерландів та Чехії у 1960–2013 рр., дітей на жінку

Джерело: за даними HFD.

² Докладніше специфіку феномену відкладання народжень в Україні буде висвітлено в матеріалі, який готується до публікації в наступному номері журналу.

³ Про пронаталістську політику в Чехії на початку 1970-х рр. див. [16].

Показовим у контексті реагування на пронаталістські «втручання» в нашій країні є й новітнє прискорення темпів зростання календарної народжуваності за досліджуваними черговостями та її внеску в сумарну народжуваність під впливом заходів демографічної політики: вагомого зростання одноразової допомоги при народженні дитини (запроваджено з 2005 р.) та введення її суттєвої диференціації за черговістю народження (з 2008 р.). Видається, що робити обґрунтовані висновки щодо наслідків подальших змін вектора сімейної політики в Україні (з 2014 р.) навіть на календарну народжуваність ще рано, хоча відповідні табличні показники для України засвідчують вже у 2015–2016 рр. скорочення народжуваності за другою і третьою черговістю та внеску цих народжень.

Тим більше недостатньо надто коротких динамічних рядів для «діагностики» можливого впливу пронаталістських заходів останнього десятиріччя на народжуваність других і третіх дітей у реальних поколінь українських жінок. Так, за інформаційно доступним «пороговим» когортним індикатором можна лише наближено констатувати, що у когортах жінок 1974–1976 р. н. накопичене число *других дітей* до віку 35 років виявилось менш ніж на 10 % вищим, ніж в останній дослідженій когорті жінок (1973 р. н.), а у народжених в 1977–1978 рр. – у середньому на 10,5 %, тобто компенсація відкладених других народжень у когортному вимірі виражена порівняно слабо. Відповідні ж показники щодо третіх дітей вказують на те, що в цьому випадку ступінь компенсації помітно посилювався від покоління до покоління, наскільки це можна було відстежити на основі когортного динамічного ряду (1974–1978 р. н.).

Таблиця 2. Основні показники календарної народжуваності за другою та третьою черговістю народження в Україні у 2002–2013 рр.

Рік	Сумарний коефіцієнт народжуваності за черговістю, дітей на жінку		Середній вік народження дитини даної черговості, років		Внесок народжень черговості у сумарну народжуваність, %	
	другі діти	треті діти	другі	треті	другі	треті
2002	0,348	0,075	27,62	30,33	30,9	6,7
2003	0,365	0,077	27,90	30,57	31,2	6,6
2004	0,373	0,079	28,16	30,77	30,7	6,5
2005	0,381	0,083	28,37	30,87	31,6	6,9
2006	0,433	0,094	28,46	30,95	33,3	7,2
2007	0,444	0,097	28,60	31,05	33,0	7,3
2008	0,486	0,115	28,72	31,10	33,6	8,0
2009	0,502	0,126	28,82	31,18	34,4	8,6
2010	0,499	0,133	28,82	31,18	34,9	9,3
2011	0,515	0,145	28,93	31,24	35,3	9,9
2012	0,536	0,157	28,99	31,30	35,0	10,3
2013	0,527	0,158	29,02	31,30	35,0	10,5

Джерело: дані HFD та розрахунки за ними.

Висновки. У сучасному європейському демографічному просторі диференціація рівня та структури народжуваності визначена здебільшого відмінностями щодо ймовірностей народження дітей *другої* та почасти *третьої* черговостей, на заохочення народження яких і спрямована сімейно-пронаталістська політика низки країн. Поглиблений аналіз процесів народження других та третіх дітей у когорт та умовних поколінь українських жінок дав змогу виявити їх певні особливості. Покоління українських жінок вирізняються високою ймовірністю народження первістка, після чого ймовірність чергового (другого) народження падає з подальшим доволі відчутним зниженням ймовірності збільшення сім'ї й при переході до третьої дитини. Тож за підвищеної, порівняно з країнами північної й західної Європи, ймовірності появи першої дитини в Україні, ймовірність збільшення сім'ї за рахунок чергових (*других, третіх*) народжень стала нижча.

Свого часу суттєві зміни в моделі народжуваності за черговістю народження в Україні «започаткували» покоління жінок, які народились у другій половині 1950-х та у 1960-ті рр.: частка жінок, які народили у підсумку по двоє дітей, стала різко знижуватися починаючи з когорт 1960-х років народження, а тих, які народили *трьох*, від когорти до когорти знижувалась не так швидко, однак ще починаючи з поколінь, які народились у 1950-х. Вже покоління українських жінок-п'ятдесятниць вирізнялися з-поміж своїх ровесниць із різних європейських країн підвищеною часткою одностітних жінок та значно нижчою часткою тих, які мали *трьох* або більше дітей. Відмінності між Україною та обраними для порівняння європейськими країнами щодо поширеності одностітності, а також частки жінок з трьома дітьми збільшувались із кожною наступною когортою жінок.

Якщо вичерпана плідність в Швеції або ж Нідерландах за другою черговістю народження лишається практично незмінною для когорт жінок, народжених у 1955–1973 рр. за рахунок своєрідного «надолужування» народжень других дітей після 35 років (у когортах більш пізніх років народження), то в Україні за ці ж роки когортна народжуваність за *другою черговістю* відчутно впала, при цьому *середній вік матері при народженні другої дитини* в останніх із досліджуваних когорт українських жінок на 3 – 3,5 роки нижчий, ніж у розвинутих європейських країнах. За подібності основних рис динаміки когортної народжуваності за *третьою черговістю* в Україні та цих країнах, рівень вичерпаної плідності жінок із держав північної й західної Європи за даною черговістю лишається істотно вищим, ніж українських жінок, причому це перевищення формується за рахунок порівняно пізніх народжень *третіх* дітей.

Аналіз динаміки когортної народжуваності за *другими та третіми черговостями* в Україні в поєднанні з календарними її індикаторами за період з початку 1970-х до початку 2000-х років дав змогу виявити особливості кон'юнктурних коливань показників для умовного покоління й детермінації їх відмінностей від когортних тенденцій впливом заходів сімейної й пронаталістської політики 1980-х років та більш пізніх кризових явищ перехідного періоду.

При порівняннях власне календарної народжуваності в Україні та інших європейських державах за тривалий період привертає увагу універсальність зниження сумарної народжуваності як за третьою, так і за другою черговістю народження та порівняно більш еволюційний характер динаміки календарної народжуваності за другою черговістю у розвинутих країнах (Нідерланди, Швеція), ніж в Україні.

У зв'язку з вищевикладеним маємо, по-перше, вказати на актуальність подальших досліджень, пов'язаних із вивченням довгострокового впливу заходів прона-

талістської політики та наслідків екстраординарних соціально-економічних подій на народжуваність реальних та умовних поколінь в Україні та, по-друге, констатувати необхідність посилення орієнтації сучасної сімейної й пронаталістської політики в нашій країні на підтримку сімей з двома-трьома дітьми, насамперед у контексті покращення їх добробуту (з огляду на підвищений рівень бідності цих сімей) та сприяння у вирішенні житлових проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Стещенко В.С.* Когортна народжуваність і плідність жінок України // Демографічні дослідження. – 2003. – Вип. 25. – С. 9–33.
2. *Zeman K., Beaujouan É., Brzozowska Z., Sobotka T.* Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios // Demographic research. – 2018. – Vol. 38, article 25. – P. 651–690. – doi: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.25>
3. *Neels K. and Wachter D.* Postponement and recuperation of Belgian fertility how are they related to rising female educational attainment // Vienna Institute of Demography (VID) of the Austrian Academy of Sciences in Vienna. – 2010. – Vol. 8 (1). – P. 77–106.
4. *Фрейка Т., Захаров С.В.* Эволюция рождаемости в России за полвека: оптика условных и реальных поколений // Демографическое обозрение. – 2014. – Т. 1, № 1. – С. 106–143.
5. *Аксьонова С.Ю.* Черговість народжень у матерів середнього і пізнього репродуктивного віку / С.Ю. Аксьонова // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 3 (25). – С. 64–74. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.064>
6. *Крімер Б.О.* Демографічні результати запровадження допомоги при народженні дитини / Б.О. Крімер // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 1. – С. 37–46. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.037>
7. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.
8. *Курило И.* Рождаемость по очередности рождения в Украине: структурные сдвиги последнего пятнадцатилетия // Conferința Internațională științifico-practică «Creșterea Economică în Condițiile Globalizării». – Ediția a XII-a «Sesiunea Științifică Dinamica Populației și Calitatea Potențialului Uman», 12–13 octombrie, 2017. – Chișinău, 2017. – P. 75–81.
9. *Bavel J.V. and Rózańska-Putek J.* Second birth rates across Europe: interactions between women's level of education and child care enrolment // Vienna Yearbook of Population Research. – 2010 – Vol. 8. – P. 107–138.
10. *Fiori F., Graham E., Rinesi F.* Economic reasons for not wanting a second child: Changes before and after the onset of the economic recession in Italy // Demographic research. – 2018. – Vol. 38, article 30. – P. 843–854. – doi: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.30>
11. *Spielauer M., Koytcheva E., Kostova D.* First and second births in first and second unions: a decomposition of fertility decline in Bulgaria and Russia since the 1989 economic and political transition. – MPIDR Working Paper, WP-2007-001: 19.
12. Українське покоління Z: цінності та орієнтири (Результати загальнонаціонального опитування). – Київ, 2017. – 135 с.
13. Цінності української молоді (Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді). – Київ, 2016. – 89 с.
14. Ukraine: Multiple Indicator Cluster Survey (Final Report). – Kyiv, 2013. – 427 p.
15. *Andersson G., Hoem J.M., Duvander A-Z.* Social differentials in speed-premium effects in childbearing in Sweden // Demographic research. – 2006. – Vol. 14, article 4. – P. 51–70.
16. *Sobotka T., Štátná A., Zeman K., Hamplová D., Kantorová V.* Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism // Demographic research. – 2008. – Vol. 19, article 14. – P. 403–454.

REFERENCES

1. Steshenko, V.S. (2003). Kohortna narodzhuvanist i plidnist zhinok Ukrainy [Cohort fertility and fertility of women in Ukraine]. *Demohrafichni doslidzhennia - Demographic research*, 25, 9-33 [in Ukrainian].

2. Zeman, K., Beaujouan, É., Brzozowska, Z., & Sobotka, T. (2018). Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios. *Demographic research*, 38, 25, 651-690. - doi: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.25>
3. Neels, K. & Wachter, D. (2010). Postponement and recuperation of Belgian fertility how are they related to rising female educational attainment. *Vienna Institute of Demography (VID) of the Austrian Academy of Sciences in Vienna*, 8(1), 77-106.
4. Frejka, T., & Zaharov, S.V. (2014). Evolyuciya rozhdamosti v Rossii za polveka: optika uslovnyh i real'nyh pokolenij [The evolution of fertility in Russia for half a century: optics of conditional and real generations]. *Demograficheskoe obozrenie - Demographic review*, 1, 1, 106-143 [in Russian].
5. Aksonova, S.Yu. (2015). Cherhovist narodzhen u materiv serednoho i piznoho reproduktyvnoho viku [The order of birth in mothers of middle and late reproductive age]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economics*, 3, 64-74. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.064> [in Ukrainian].
6. Krimer, B.O. (2013). Demohrafichni rezultaty zaprovadzhennia dopomohy pry narodzhenni dytyny [Demographic results of the introduction of childbirth assistance]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economics*, 1, 37-46. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.037> [in Ukrainian].
7. *Narodzhuvanist v Ukraini u konteksti suspilno-transformatsiinykh protsesiv [Fertility in Ukraine in the context of social transformation processes]*. (2008). Kyiv : ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
8. Kurilo, I. (2017). Rozhdamost' po ocherednosti rozhdeniya v Ukraine: strukturne svdigi poslednego pyatnadcatiletiya [Fertility by the order of birth in Ukraine: Structural shifts of the last fifteen years]. *Conferința Internațională stiințifico-practică «Creșterea Economică în Condițiile Globalizării».- Ediția a XII-a «Sesiunea Stiințifică Dinamica Populației și Calitatea Potențialului Uman»*, 12-13 octombrie. Chișinău [in Russian].
9. Bavel, J.V. & Rózańska-Putek, J. (2010). Second birth rates across Europe: interactions between women's level of education and child care enrolment. *Vienna Yearbook of Population Research*, 8, 107-138.
10. Fiori, F., Graham, E., & Rinesi, F. (2018). Economic reasons for not wanting a second child: Changes before and after the onset of the economic recession in Italy. *Demographic research*, 38, 25, 843-854. - doi: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.30>
11. Spielauer, M., Koytcheva, E., & Kostova, D. (2007). *First and second births in first and second unions: a decomposition of fertility decline in Bulgaria and Russia since the 1989 economic and political transition*. MPIDR Working Paper, WP.
12. *Ukrainske pokolinnia Z: tsinnosti ta oriientyry (Rezultaty zahalnonatsionalnoho opytuvannia) [Ukrainian generation Z: values and benchmarks (Results of a nationwide survey)]* (2017). Kyiv [in Ukrainian].
13. *Tsinnosti ukrainskoi molodi (Rezultaty reprezentatyvnoho sotsiologichnoho doslidzhennia stanovyscha molodi) [The Values of Ukrainian Youth (Results of a Representative Sociological Survey on the Status of Youth)]*. (2016). Kyiv [in Ukrainian].
14. *Ukraine: Multiple Indicator Cluster Survey (Final Report)*. (2013). Kyiv.
15. Andersson, G., Hoem, J.M., & Duvander, A-Z. (2006). Social differentials in speed-premium effects in child-bearing in Sweden. *Demographic research*, 14, 4, 51-70.
16. Sobotka, T., Štátná, A., Zeman, K., Hamplová, D., & Kantorová, V. (2008). Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. *Demographic research*, 19, 14, 403-454.

Стаття надійшла до редакції журналу 06.04.2018.